

waddenacademie

Beteugeld Estuarium

Cultureel erfgoed
in het Lauwerszee- en het
Lauwersmeergebied

Albert Buursma

Colofon

Tekst

Albert Buursma

Fotografie

Marleen Annema en Jan Hendrik Annema

Beeldredactie

Albert Buursma

Vormgeving

BW H ontwerpers

ISBN

978-94-90289-99-7

Met dank aan

Theda Aghina-Mansholt, Warner Banga, Bibliotheca Nacional Espana, Bas Bijl, Betto Bolt, Jan van den Broek, Frieda Buitjes, Hessel Dubblinga, Rob van Eerden, Karel Essink, Hidde Feenstra, Gemeente De Marne/Gemeente Hogeland, Jan Gerdez, Groninger Archieven, Ihno Dragt, Karel Essink, Groninger Museum, Egge Knol, Hielke Merkus, Wim Mollema, Museum 't Fiskerhúske – Moddergat, Parlement.com, Programma Rijke Waddenzee, Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), Rijkswaterstaat, Monte Schregardus, Meindert Schroor (eindredactie), Folkert Slood, Stichting Waterschapserfgoed, Streekarchivariaat Noordoost-Friesland, Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Tresoar, Jan van der Veen, Verhalen van Groningen, Peter Vos, Wybe de Vries, Visserijmuseum Zoutkamp, Koos de Vries, Waddenacademie, Waddenvereniging, Willem Wilstra, Ane Witteveen, Berend Zwart.

Gepubliceerd door de Waddenacademie

© Waddenacademie mei 2019

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Disclaimer

Wij hebben ons best gedaan om rechthebbenden van illustratiemateriaal op te sporen. Waar dat niet gelukt mocht zijn, verzoeken we de rechthebbenden om contact op te nemen met de uitgever.

De basisfinanciering van de Waddenacademie is afkomstig van het Waddenfonds.

Voorwoord

Op 23 juli 1962 – het was een zonnige maandagmiddag – werd op een nog naamloos en onvoltooid werkeiland, het latere Lauwersoog, door minister H.A. (Henk) Korthals van Verkeer en Waterstaat het startsein gegeven voor de afsluiting van de Lauwerszee. Bijna zeven jaar later, op vrijdag 23 mei 1969, was die afsluiting, opgeluisterd door koningin Juliana een feit, dankzij het afzinken van het laatste caisson in de dertien kilometer lange afsluitdijk. Daarmee werd de zilte Lauwerszee een zoet Lauwersmeer en werd zij als zodanig afgesloten van de Waddenzee. Op 23 mei 2019 is het vijftig jaar geleden dat deze in velerlei opzicht ingrijpende gebeurtenis plaatsvond. Ingrijpend voor de natuur in en langs de Lauwerszee, maar evenzeer voor de mens op en rond deze voormalige inham van de Waddenzee, estuarium voor zowel de naamgevende Lauwers als van stromen zoals de Suderie, Sennaer of Zwemmer, het Dokkumerdiep, de Kommerzijlsterrijt en de Hunze, alias het Reitdiep.

Een en ander is voldoende aanleiding voor de Waddenacademie om in samenwerking met een groot aantal betrokken instanties haar 22^e halfjaarlijkse symposium aan *50 jaar Lauwersmeer* te wijden. Als voormalig deel van de Waddenzee en als onderdeel van het Waddenkustlandschap is het Lauwersmeer in velerlei opzicht, niet in de laatste plaats ecologisch en recreatief, onderdeel blijven uitmaken van het Waddengebied. Op het symposium komen de uiteenlopende facetten van ‘de Lauwersmeer’ en zijn omgeving voor het voetlicht: landschap, natuur, landbouw, water, klimaat, kustverdediging, defensie, recreatie en toerisme, alles in heden en vooral toekomst. Om te beginnen wordt echter aandacht besteed aan het verleden, aan de cultuurhistorie en

de daarvan afgeleide identiteit van het Lauwersmeergebied en zijn bewoners. Dit laatste in het licht van de mogelijke nieuwe ingrepen in het gebied gezien de te verwachten klimatologische en waterstaatkundige veranderingen. De streek kent een lange historie van menselijk ingrijpen en het is met het oog op de toekomst altijd verstandig de blik te werpen op de ervaringen uit het verleden en rekening te houden met de identiteit van het gebied.

De Waddenacademie heeft de historicus dr. Albert Buursma uit Groningen gevraagd onderzoek te doen naar het culturele erfgoed in het Lauwerszee- en Lauwersmeergebied. Buursma onderzoekt en publiceert al jaren over de streken rond het Lauwersmeer en is daarnaast onder meer actief in de stichting Verdrongen Geschiedenis. Hij heeft zich op een alleszins grondige en leesbare wijze van zijn taak gekweten. Voor de Waddenacademie genoeg aanleiding om het onderzoeksrapport als boek met de titel *Beteugeld estuarium* uit te brengen. Dat dit achter een afsluitdijk verdwenen voormalig deel van de Waddenzee en het omringende, al eeuwen bedijkte land en zijn bewoners nog voldoende geografische en cultuurhistorische kenmerken van het estuarium van weleer bevat, bewijst dit boek. Daarin zitten zeker aanknopingspunten voor de toekomst.

Leeuwarden, februari 2019

Dr. Meindert Schroor
Portefeuillehouder Cultuurhistorie Waddenacademie

Voorwoord	3	Deel III	122
Inleiding	5	Fries-Groningse tegenstrijdigheden	122
Deel I	10	Emoties rond de grens	123
Het ontstaan van de Wadden- en Lauwerszee	10	‘Toveren met grenzen’ I	123
De ondergrond	11	‘Toveren met grenzen’ II	123
De vorming van de Lauwerszee	11	Grenspalen	125
Vormende en destructieve invloeden		‘Toveren met grenzen’ III	125
van de mens in het landschap	15	Concurrentieslag:	
Bewoning in prehistorie en oudheid	16	de havens van Oostmahorn en Zoutkamp	127
Dorpen en het landschap	19	Groningen aast op Schier	129
Zoutwinning	23	‘Toveren met grenzen’ IV	131
Vroege dijken, inpolderingen		‘Toveren met grenzen’ V	131
en de rol van kloosters	25	Deel IV	136
Een land van dijken en polders	26	De mens en het Lauwersmeer	136
Afwatering: van natuurlijk naar kunstmatig	27	Emoties rondom afsluiting	
Afsluiting van waterwegen	30	van de Lauwerszee	137
Handel: havensteden en scheepvaart	36	Voorstanders	137
Schansen en oefenterreinen:		Herman Derk Louwes:	
oorlog en defensie in het Lauwerszeegebied	42	een rol als lobbyist op de achtergrond	139
Visserij	54	Publieksacties	141
Eendenkooien	64	Sentimenten tegen de afsluiting	141
Landbouw: innovatie en uitbreiding	66	Emoties rond de visserij	143
Kwelders: aanwas, rijkdom en strijd	68	Natuur en landschap	147
De plannen tot afsluiting van de Lauwerszee	75	Verzet tegen het militair oefenterrein	147
Vroege afsluitingsplannen		Recreatie	153
voor de Lauwerszee	76	Lauwerszee en Lauwersmeer	
De eerste serieuze afsluitingsplannen		in proza en poëzie	157
(1894-1953)	78	Samenvatting	162
Afsluitingsplannen na 1953	81	Bronnen en literatuur	166
De Lauwerszee voor de afsluiting:			
bodems, vegetatie, fauna	83		
De bestemming van het gebied	85		
De afsluiting	86		
Monumenten	90		
De inrichting van het Lauwersmeer	90		
Ontginningen van en landbouw op			
de nieuwe gronden van het Lauwersmeer	92		
Aanleg van haven en dorp van Lauwersoog	98		
Deel II	102		
De mens en de Lauwerszee	102		
Leven aan zee – jeugdherinneringen			
van Sicco Mansholt	103		
Sagen, legenden en volksverhalen	104		
Sagen en legenden	104		
Volksverhalen	105		
Volksgebruiken	108		
Toponiemen	110		
Verdwenen geluiden	111		
Rampspoed en reddingen	111		
Reddingswezen	116		
Scheeps- en vliegtuigwrakken	118		

Inleiding

Beteugeld estuarium is de titel van dit boek. Een titel waarmee de tweezijdigheid van het onderwerp, zoals dat is verwoord in de ondertitel *Cultureel erfgoed in het Lauwerszee- en Lauwersmeergebied* wordt aangegeven. Aanleiding is de herdenking van het feit dat het vijftig jaar geleden is dat op 23 mei 1969 de open, zoute Lauwerszee door middel van een afsluitdijk van de Waddenzee werd afgesloten en daarmee veranderde in het zoete Lauwersmeer. Daardoor werd dit estuarium, het mondingsgebied van het riviertje de Lauwers, maar ook van enkele andere (voormalige) stromen zoals de Hunze, alias het Reitdiep, beteugeld. Het boek is qua inhoud de weergave van een onderzoek naar het cultureel erfgoed in het Lauwerszee- en het Lauwersmeergebied. Dit werd verricht in opdracht van het 'Programma Naar een Rijke Waddenzee'.

Cultureel erfgoed is een jong begrip dat bijvoorbeeld in de *Grote Winkler Prins* encyclopedie van 1973 nog niet voor komt. Een eigentijdse definitie zegt dat het gaat om 'Sporen uit het verleden, die zichtbaar en tastbaar aanwezig zijn'. Dat kunnen voorwerpen in musea zijn, archeologische vondsten, archieven, monumenten en landschappen, maar ook de daaraan verbonden gebruiken, verhalen en gewoonten.¹ Het gaat dus zowel om tastbare als niet tastbare overblijfselen van cultureel erfgoed. In het laatste geval spreken we meestal van 'immaterieel erfgoed', ook wel 'levend erfgoed' genoemd, en dat heeft gaandeweg meer aandacht gekregen, bijvoorbeeld van Unesco. Volgens deze

VN-organisatie omvat levend erfgoed 'sociale gewoonten, voorstellingen, rituelen, tradities, uitdrukkingen, bijzondere kennis of vaardigheden die gemeenschappen en groepen (en soms zelfs individuen) erkennen als een vorm van cultureel erfgoed'.²

De ondertitel van dit boek geeft aan dat het om hetzelfde gebied gaat (Lauwers), maar tegelijkertijd (gezien de uitgangen -zee of -meer) ook weer niet. Dat dit zo is, heeft alles te maken met ruimte en tijd. Met het Lauwerszeegebied geven we op de eerste plaats de situatie van vóór de afsluiting in 1969 aan en omgekeerd met het Lauwersmeergebied die van na de afsluiting. De grootte van het gebied is afhankelijk van een aantal factoren, waarvan de belangrijkste tijd is. Dit laatste spreekt uiteraard het meest voor de veel langere periode dat de Lauwerszee nog bestond. Zo was de Lauwerszee tijdens de middeleeuwen veel groter dan bij haar afsluiting in 1969 en werd ergens tussen 500 en 1200 na Chr. de grootste omvang bereikt. Een ander belangrijk aspect is of bij het te behandelen gebied de kuststrook meegenomen wordt en zo ja, hoe breed, of uitgebreid, die strook dan is.

Eigenlijk bepaalt de term cultureel erfgoed van Lauwerszee en Lauwersmeer eigenlijk al meteen de omvang, want het betreft zaken die te maken hebben met de mens en met de resultaten van zijn handelen en dat kan zowel op als aan het water zijn. Dit laatste heeft op zijn beurt weer alles te maken met nederzettingen aan de Lauwers-

| 1 www.encyclo.nl, geraadpleegd september 2018.

| 2 www.unesco.nl, geraadpleegd september 2018.

zeekust en verderop, het binnenland in en andersom. Daarom behandelen we in dit boek de Lauwerszeekust en de aangrenzende kuststrook voor zover die te maken heeft met de Lauwerszee of het Lauwersmeer, met uitstapjes naar de plaatsen waar deze zee – of dit meer – zich deed of nog doet gelden.

In geografisch opzicht gaan we uit van het Lauwers-zeegebied ten tijde van zijn grootste uitbreiding en nemen daarbij dezelfde definitie van de kuststrook als in de voorgaande alinea. Deze geografische afbakening houdt in dat ook alle inpolderingen, inclusief dijken, zijlen, sluizen, andere waterstaatswerken, nederzettingen en andere zaken die tot het cultureel erfgoed van het gebied behoren, worden meegenomen.

Naast deze tastbare sporen van cultureel erfgoed, is er het immateriële. Dat weerspiegelt zich in de mentale band tussen de mens en de Lauwerszee, respectievelijk het Lauwersmeergebied. Daartoe horen ook emoties als de eeuwenlange grensgeschillen in deze overgangsregio tussen Groningen en Friesland die voortleven tot op de dag van vandaag. Een ander veelal met emoties omgeven aspect is het verschil in opvattingen tussen voor- en tegenstanders van de afsluiting van de Lauwerszee en daarop aansluitend de bestemming van het gebied. Voorts zijn er de wat meer ongreepbare vormen van immaterieel erfgoed in de vorm van sagen en legenden, overleveringen of volksverhalen. En meer concreet uiteraard de organisaties die te maken hebben met de mens en de zee, zoals een vissersvereniging, die tot stand kwam na een ramp, of het reddingswezen.

Het is duidelijk dat het culturele erfgoed van de Lauwerszee en het Lauwersmeergebied een zeer breed spectrum beslaat. Hoewel *Beteugeld estuarium* poogt een zo breed mogelijke weergave van alle aspecten te bieden die met erfgoed in dit gebied te maken hebben, blijft het nadrukkelijk een eerste, zij het stevige inventarisatie van erfgoed in het Lauwerszee/-meergebied zonder te streven naar volledigheid.³ De indeling van het boek is een uitvloeisel van het voorgaande. In het eerste deel wordt de ‘materiële’ ontstaansgeschiedenis van de Lauwerszee en zijn belendingen geschetst, waarna in het tweede gedeelte het accent verschuift naar de ‘immateriële’ band tussen de

mens en de Lauwerszee. In deel drie komen de menselijke emoties aan bod in de vorm van de eeuwigdurende grensgeschillen tussen Groningen en Friesland aan de orde. In het vierde gedeelte is weer aandacht voor de immateriële band, maar dan ten aanzien van het Lauwersmeer en dus voor wat betreft de periode na 1969. Het geheel wordt afgesloten met een samenvatting en een uitgebreide lijst van bronnen en literatuur.

Het Lauwersmeergebied behoort tot het Waddengebied. Dit strekt zich uit langs de zuidoostkusten van de Noordzee, de Duitse Bocht, van Den Helder tot Esbjerg en ligt in Nederland, Duitsland en Denemarken. In de afgelopen decennia is in publicaties gaandeweg meer nadruk gelegd op de Wadden als een kustgebied van de Noordzee, met weliswaar ‘een veelheid van afzonderlijke ontwikkelingen in de verschillende regio’s, maar gekenmerkt door een duidelijke samenhang’. Deze zienswijze werd in 2000 naar voren gebracht ter gelegenheid van een internationale reizende expositie, getiteld ‘Koningen van de Noordzee 250-850’, met een bijbehorende, gelijknamige publicatie. Voor deze periode van de Volksverhuizingstijd en de vroege middeleeuwen geldt al dat de contacten onderling en met de buitenwereld een gemeenschappelijke basis hadden. Daarbij gaat het om de sociale organisatie, het dualistische wereldbeeld, waarin cultuur en dood tegenover natuur en leven worden gesteld, de methoden van productie van allerhande zaken, de dorpsgemeenschappen en de handelsnederzettingen. Deze aspecten van de samenleving vormden bouwstenen voor de laatmiddeleeuwse maatschappij en de daarop volgende ‘nieuwe tijd’.⁴

Binnen dat ruime Noordzeegebied valt het Waddengebied en ook daarbinnen is er een zekere samenhang. In natuurlijke zin is dit gebied vanouds een groot natuurlijk getijdengebied dat zich uitstrekt langs de kusten van Denemarken, Duitsland en Nederland. Ook wanneer we inzoomen op het Lauwerszeegebied en daarbij uitgaan van de verste uitbreiding van dit sindsdien grotendeels ingepolderd en afgesloten estuarium met zijn ‘randgebieden’, zien we samenhang. Het gaat om kwelder- en veengebieden die al relatief vroeg zijn ontgonnen, vervolgens verloren gegaan, weer ingepolderd en ten slotte opnieuw ontgonnen zijn. In dit gebied vestigden zich al mensen in de tijd voor er dijken waren. Aanvankelijk leefden zij op kwelders in zogenaamde vlaknederzettingen, later op terpen of wierden.

Terpen en wierden groeiden uiteindelijk aaneen of werden onderling verbonden door dijkjes. In het gebied vonden economische activiteiten plaats, zoals landbouw en veeteelt, jacht en visserij, ambachten en andere bezigheden. Ontginningen van het veengebied, maar ook het gebruik van veen voor het maken van turf of het winnen van zout leidden tot bodemdaling en tot landverlies, vooral bij

3 Eerdere inventarisaties vonden plaats door Van den Berg, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Noordelijk Oostergo. De Dongeradelen* (’s-Gravenhage 1983); dezelfde, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Noordelijk Oostergo. Kollumerland en Nieuw-Kruisland* (’s-Gravenhage 1989); Er zijn MIP’s (Monumenten Inventarisatie Projecten) voor Friesland en Groningen voor de randgemeenten van het Lauwersmeergebied uitgegeven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Verder kan worden verwezen naar Mennens, A., *Handreiking buitendijks erfgoed*, uitgegeven door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (Amersfoort 2014) dat nadrukkelijk als handleiding en niet als inventarisatie is bedoeld.

4 Pentz, ‘Koningen van de Noordzee’, 11. Zie tevens 12-32.

stormvloeden. Later volgden weer kwelderaanwas en bedijkingen: inpolderingen. Met de bedijkingen werd weliswaar het zoute water tegengehouden, wat gunstig was voor de veiligheid, leefomstandigheden en landbouw en veeteelt, maar daardoor ontstond ook het probleem van de afwatering van het zoete water van het achterland. Zodra er een grote zeedijk, een 'zeeborg', was gerealiseerd, die een groot gebied omvatte, speelde dit probleem. De oplossing moest gevonden worden in waterstaatkundige aanpassingen. Dat gebeurde aanvankelijk door de aanleg van eenvoudige 'duikers' in dammen; zogeheten pompen die het water doorlieten bij eb en afgesloten werden bij vloed. Een eenvoudig uitgeholde boom, horizontaal aangebracht dwars door een dijk en voorzien van een klep aan zeezijde, op eb-niveau, voldeed al. Naarmate de scheepvaart zich ontwikkelde, ontstond de behoefte aan sluizen. Een dergelijke aanpak was niet mogelijk bij grote(re) waterwegen als rivieren: deze stroomden ongehinderd in de (Wadden)zee.

In de ingepolderde gebieden speelden landbouw en veeteelt een belangrijke rol. De kwelders waren al vanaf de ijzertijd in gebruik. In tegenstelling tot Plinius' opvatting, die het kweldergebied vergeleek met het volkrijke en welvarende Rome in gedachten, waren deze streken welvarend. Dat blijkt wel uit de vele rijke vondsten in het Fries-Groningse wierdengebied.⁵

Voor de waterhuishouding in de polders verzezen in later tijd – vanaf de vijftiende eeuw – poldermolens om de 'voeten droog te houden'. Verder waren er koren- en pelmolens voor het malen van graan ten behoeve van brood en meelgerechten en het pellen van gerst tot gort voor de tot in de twintigste eeuw veel gegeten 'supengrottenbrij' of 'soepenbrij', een stevig gerecht (ontbijt) voor het zware dagelijks werk. Tenslotte noemen we de industriemolens voor de bewerking van gewassen, zoals oliemolens en zaagmolens voor de verwerking van hout voor de bouw van onder meer huizen, boerderijen, sluizen en schepen.

Het Lauwerszeegebied was van groot belang voor Friesland en Groningen. Voor zowel de Friese stad Dokkum als de stad Groningen was de Hunzemonding een levensader. Om in deze terminologie door te gaan: het 'dichtslibben' ervan kon verregaande consequenties hebben, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de zeeverbinding van Dokkum. Het gevolg was een afname van de (zee)scheepvaart en daarmee achteruitgang van de handelspositie. Voor Groningen was de Hunze of het Reitdiep tot in de negentiende eeuw de voornaamste verbinding met de zee en de buitenlandse handel. Maar ook die stad kende qua verbinding met de zee soortgelijke problemen als Dokkum. Het Reitdiep was een sterk meanderende waterverbinding die bovendien te maken had met de werking van het tij; hetzelfde gold voor het Dokkumer Grootdiep.

Uit het voorgaande blijkt, dat het Lauwerszeegebied altijd een grensgebied is geweest tussen Groningen en Friesland waar verschillende – vaak tegenstrijdige – belangen een rol speelden. Vooral wat waterafvoer betreft waren Friesland en Groningen door de eeuwen heen tot elkaar veroordeeld. Een waterstaatkundige aanpassing die voor de een goed kon uitpakken, kon voor de ander juist nadelig zijn. Naast de waterhuishouding speelden andere zaken een rol, zoals economische belangen, met name de landbouw, en veiligheid ten opzichte van zee. In de meer moderne tijd gingen nog andere motieven meespelen, zoals belangen van defensie, natuur en recreatie. Het was uiteindelijk de waterveiligheid die de doorslag gaf voor het besluit tot afsluiting van de Lauwerszee, nu vijftig jaar geleden.

Groningen, mei 2019

Albert Buursma

| 5 Zie hiervoor: J.W.A. Nicolay, *The splendour of power*.

DEEL I

Het ontstaan van de Wadden- en Lauwerszee

De ondergrond

De basis voor het Waddengebied werd gelegd tijdens de eindfase van de voorlaatste ijstijd (Saalien), toen een ijskap tot ongeveer halverwege Nederland reikte. Dit was een uitloper van een enorme gletsjer, die zich aanvankelijk vanuit noordoostelijke richting (Zuid-Zweden) naar het zuidwesten verplaatste, door Denemarken en Duitsland. Daarna schoof de ijsmassa meer in een van noordwest naar zuidoostelijke verlopende richting tot het midden van Nederland. Uiteindelijk ontstonden in het landschap oerstroomdalen van gletsjerwaterstromen.⁶

Ook de loop van de Lauwers, die zijn oorsprong vindt in de omgeving van Surhuisterveen, is vooral bepaald door het landschap zoals dat werd gevormd in de voorlaatste ijstijd. In Noordoost-Friesland zijn de patronen van het verloop van deze gletsjer echter minder goed herkenbaar dan in het zuidoosten. Wel is er nog een laagte westelijk van Surhuisterveen, de Leien. Een belangrijke waterscheiding in deze omgeving was de hoge oostoever van de Burgumermar. Dit is het oorsprongsgebied van een van de brontakken van de Lauwers, De Ryd, die vandaar naar het noordoosten stroomt. De dorpen op de lijn Hurdegaryp-Feanwâlden-De Westereen-Kollumerzwaag-Veenklooster, liggen als het ware op de hogere rug van een landschap dat vanwege de vele groeven een wasbordachtig patroon heeft. Zuidelijk hiervan ligt een laagte, waarin de hiervoor genoemde Ryd richting Lauwers stroomt. 'Ryd' of 'ried' is een min of meer algemene benaming voor een natuurlijke stroomgeul in het landschap. Noordelijk van deze rug vervulde de 'Aldswemmer' (Sennaer of Zwemmer) een afwateringsfunctie in oostelijke richting. Nog verder naar het noorden is de invloed van de voorlaatste ijstijd door de werking van de zee niet meer zichtbaar.⁷

De vorming van de Lauwerszee

De Lauwerszee ontleent zijn naam aan het riviertje de Lauwers die voor het eerst wordt vermeld in de achtste eeuw, waarover later meer. Tussen Surhuisterveen en Opende kunnen we de oude bedding nog deels in het landschap volgen, mede door de langs deze stroom aangelegde grensdijk, de 'Fryske Dyk', die nu nog herkenbaar is als berm-sloot. Dat de Lauwers al lang als grens fungeert zien we mede aan de verschillen in de verkaveling aan weerszijden van de stroom. Westelijk van Visvliet sloot de Alde Ryd, benedenloop van de eerdergenoemde Ryd of Ried, aan op de Lauwers. Deze brontak van de Lauwers ontsprong in het veengebied zuidelijk van Buitenpost. Ten noorden van Gerkesklooster gaat de Alde Ryd over in een brede bedding, waarin verschillende stroomrichtingen zijn te onderscheiden. Vanaf dat punt is de Lauwers nog duidelijk als

waterstroom aanwezig. Ten zuiden bestaat hij uit bochtige, in elkaars verlengde liggende sloten die de provinciegrens vormen en het beste zijn te onderscheiden aan de min of meer parallel daaraan lopende weg Sarabos. De meest oostelijke stroom die aansluit op de Lauwers is de Aldefeart, waarop het Oude Kolonelsdiep, komend vanuit de richting Gerkesklooster tussen de nog bestaande straten De Lege Finne en De Flaphoek, aansluit. Vanaf de afsplitsing van het (Pieter)Zijldiep ten noordoosten van Visvliet heet de Lauwers Olde Lauwers. Verder stroomafwaarts kwamen meer stroompjes in de Lauwers uit, zoals de Keegenster Ryd en de Oldlandsryd: oorspronkelijke geultjes in het kleilandschap, zoals de benaming 'ryd' al aangeeft. Een wat grotere waterloop was de noordelijk van Burum gelegen Gruuts, die voor de inpoldering van het Nieuw-Kruisland in de Lauwerszee uitmondde. Gezien de naam, die duidt op gruis of kiezel, moet dit een snelstromend water zijn geweest. Vanaf Munnekezijl heette de Lauwers de Muntjesylster Ryd en stroomde vanaf Lauwerzijl geheel door de provincie Groningen, om uiteindelijk via de Friese Sluis, bij Zoutkamp, uit te komen in de Zoutkamperril. Voorheen mondde de rivier uit in het Reitdiep, een latere benaming voor de benedenloop van de Hunze.⁸ Na vereniging met de Hunze liep de stroom verder via Oostmahorn naar de oostpunt van Schiermonnikoog.⁹

De vroegste benamingen voor de Lauwers, gedateerd in de periode van de negende tot de tiende eeuw, maar volgens recentere publicaties mogelijk ook nog later, zijn: Laubachi, Laubaci, Laubacum of Laubachus. Naderhand zijn het Lagbeki, Labeke of Laveke, Loveke of Lobeke, Lavicam. Nog later, in de dertiende eeuw, zijn de benamingen Laycam of Layca en uiteindelijk: Lauwers. Aan het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw worden de namen Lauwerse, Lauwersche en Lauwers(e) gebruikt. Op basis van de oudste vormen wordt de betekenis van de naam, die bestaat uit twee onderdelen: Lau/lo = woud, bos of broek en baci of bachi = beek, verklaard als een waterstroom door een bosachtig gebied. Vanwege de andere vormen van naamsvermeldingen is het de vraag of bachi stond voor beek. Waarschijnlijk betekent de naam 'de lieflijke', wat past bij het langzame, rustige stromende karakter, dat deze rivier in die periode van de middeleeuwen moet hebben gehad.¹⁰

In feite lag de vroegere Lauwerszee in het gebied van het huidige Noord-Nederland iets oostelijk van het midden als één van vele getijdebekkens en inbraakgeulen die dit gebied vanaf de eerste helft van het Holocene, de geologische periode die na de laatste ijstijd volgde, kende. Pas veel later

| 6 Gildemacher, *Het Friese water*, 20.

| 7 Gildemacher, *Het Friese water*, 21.

| 8 Gildemacher, *Het Friese water*, 38-39, 78; NEF, 1644.

| 9 Zie tevens: Mansholt, 'Uit de historie van de Lauwerszee'.

| 10 Postema, 'De strijd om de Lauwerszee I', 514; Mansholt, 'Uit de historie van de Lauwerszee'; Gildemacher, *Het Friese water*, 38.